

Analysis of the linguistic and intellectual style of the lyric poems of the Salek Qazvini

Sarah NezamDoost¹ | Mohammad Amir Mashhadi^{2✉} | Mohammad Ali Mahmoodi³

1. PhD student in Persian language and literature, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.
2. Corresponding Author: Professor of Persian Language and Literature, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran, Email: mashhadi@lihu.usb.ac.ir
3. Associate Professor of Persian Language and Literature, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.

Article history: Received 13 March 2022;

Received in revised form 17 May 2022;

Accepted 22 May 2022

Abstract

Qazvini (1201 AH) is one of the poets of the Safavid period. Qazvini Divan is composed of various forms of Persian poetry. In this research, with the introduction of Qazvini, we have tried to analyze the poetry, language and thought of the poet's lyric poems by analytical-descriptive method and relying on library resources, so first, in the language; the characteristics of the composition of the language method are considered, and then the principles of the poet's intellectual views are evaluated. The results indicate that considering the point that Qazvini belongs to Indian style period, he is influenced by general style of that period regarding high frequency of sarcasm and jargon, novel compounds, and additional compounds. However, the simple language with mystic and religious themes as well as pseudonym in the final verse (1366 lyrics) has made his lyric poems prominent due to his personal style. Salek is introverted and prefers meaning and content to word processing, and the "colorful meaning" of his poems is derived from the "true fantasies of thought." In addition to the reflection of mystical and religious ideas on the intellectual level, despair, grief, and sorrow have overshadowed his sonnets, which seems to have gone too far in the application of these themes.

Keywords: Indian style, Qazvini, lyric poems, language, axis of emotion

1. Introduction

Mohammad Ibrahim Qazvini known as "Salek" is one of the prominent poets of the 11th century in Iran (Qazvini, 1372: three), and Indian style that appeared in the Safavid period. The language of poetry and thought of the Qazvini Salek, like his contemporaries, was influenced by the most important factors in the emergence of the Indian style such as "religion, travel to India, development of Isfahan, economic prosperity and interest of Safavid kings in culture" (Shamisa, 2009: 273). It is said that the factor of religion and his trip to India had the greatest impact on his lyric and intellectual language. The immigration of poets to India caused "the poetry of the previous period; That is, Timurid period, to die and this period merges with the new and imaginative ideas of India and in other societies, it conveys desirable themes to the people" (Khatami, 1371: 20), and with this change in procedure and approach to the experiential and attention-grabbing realities of the people, before reciting poetry with the concepts of language and history, they mixed the world around them with abstract themes with their eyes and sing lyric poems and ode. Since "the most important type of poetry in this (Safavid) era is the Ghazal, and everybody from the king, the prince, the minister, the scholar to the regular man tried his taste, and did not miss composing the ghazal, Whether cheerful and masterful or weak and vulgar" (Safa, 1372, J 5: 603), The Qazvini did not shy away from this skill and tested his nature in lyric poetry and the Divan of his lyric poems with a "mixture of mystical thoughts and religious view" (same) and in a way that was "simple and fluent and "Away from Taqid" (Qazvini, 1372) with sarcasm and slang words and "Language of the street and the bazaar" (Shamisa, 1388: 287) created a song and a style combining the general style of the period and his personal style, surprisingly

how speaking in the style of language and expression can distinguish a poet from other poets or all his contemporaries. The purpose of this study is to analyze the most important stylistic features of Qazvini lyric poems at the linguistic and intellectual level and to answer the question of whether the linguistic and intellectual stylistic coordinates of Qazvini lyric poems are more influenced by the general coordinates of the Indian style. Does it have its own linguistic and intellectual style?

1.1. Research method

The method of this research is based on library studies and is based on analysis and description, which makes the research difficult due to the poet being unknown to researchers, lack of sufficient study resources and very little research on the poet and his divan.

2. Discussion and Conclusion

The skill of the Salek Qazvini, like other poets of the Indian style and the Safavid era, is in lyric poetry, which has arranged its lyric poetry in a simple and fluent way far from complexity and ambiguity. The high frequency of sarcasm and jargon, the abundance of objective, additional (metaphorical, metaphorical and conjunctive) combinations, descriptive compounds, and numerical dependencies are the most prominent linguistic coordinates of Qazvini Salek's lyric poems, which are often the general coordinates of the Indian style. In the discussion of frequent words, Tears, sighs, and compounds made with these words such as torrent of tears, cluster of tears, wave of tears, morning sigh, etc. have the highest frequency. The use of the word "Salek" in the last verse of all sonnets (1987 sonnets) and its pseudonym is remarkable, and in addition to the poetic linguistic character, his intellectual practices in the mystical, philosophical and social fields show that this makes the specific style of the Salek more obvious. The Qazvini Salek is intellectually introverted, and imagination is one of the main themes of his sonnets, and he prefers "meaning" and "theme" to "word processing" in a way the "colorful meaning" of his poems originates from his "right-thinking fantasies". The most important intellectual themes of Salek are the mystical and religious ideas that he refers to throughout the Divan of Ghazals. He speaks from the seven valleys of mysticism (knowledge, solitude, monotheism, wonder, poverty) to "Kharab", May, "Messiah", "breath of love", "old of love" and the combination of these mystical themes with religious thoughts with a simple and fluent expression in the style of lyric poetry has distinguished him in terms of personal style. In addition, the emphasis on "new style", "new thought", "style of speech" and "my style" is related to the personalization of the theme in his sonnets. Salek is a despairing and sad person whose shadow of despair and hopelessness, expression of sorrow and grief, complaint of his misery, glory and complaint, etc. has appeared on his lyric poems and has made the heart a home of sorrow and exaggeration in sad and hopeless thoughts has determined other intellectual coordinates of his lyric poetry. However, he believes that in this world, you should not take pity on anyone and you should offer your wealth to be 'noble', only thing left after death.

3. References

- Ali Manesh, Wali., Ghasemi, Ibrahim. (2011). Formation and evolution of making" special compounds "in the Indian style. **Specialized Quarterly of Poetry and Prose**, 4(3): 231-243.
- Anwari, Hassan and Hassan Ahmadi Givi. (2008). **Persian Grammar 2**. Fourth Edition, Third Edition, Tehran: Fatemi.
- Bahmani, Amir Hossein; Hosseinpour Alashti, Hossein; Sattari, Reza and Siavash Haghjoo. (2017). Study of headline in Indian style sonnet. **Journal of Lyrical Literature**, 15(28): 77-96.
- Fotoohi Rudmajani, Mahmoud. (2016). Themes in Indian Poetry. **Quarterly of Literary Criticism**, 9(43): 119-156.
- Kardgar, Yahya. (2011). Stylistic duality in Indian style. **Subcontinent Researches**, 3(6): 89-114.
- Khatami, Ahmad. (1992). **Research in Indian style and literary return period**, Tehran: Baharestan.
- Khosravi, Hussein. (2018). Recognition of the characteristics of the Indian style. **Literary Criticism and Stylistics Research**, No. 1, Consecutive 31, pp. 75-106.
- Mir Jamaluddin, Seyed Mojtaba., Mazidi, Mohammad Jafar. (2014). A look at the mystical themes of Qazvini seeker lyric poems. **Journal of Mysticism in Persian Literature**, pp. 140-120.
- Mir Jamaluddin, Seyed Mojtaba., Omrani Moghadam, Abdullah., Nikosrash,t Ali. (2015). **Reflection of Indian style in the mirror of Qazvini seeker lyric poems**. International Conference on Literature and Comparative Research, Gorgan.

- Modarres Tabrizi, Allameh Mohammad Ali. (1995). **Reyhaneh Al-Adab**, 2(4): Heidari Printing House, Tehran: Khayyam.
- Nasrabadi Esfahani, Mirza Mohammad Taher. (1999). **TazkaratolShoara**, Tehran: Behzad.
- Sadeghi Tehseli, Tahereh. (2015). Reflection of linguistic and expressive elements of Indian style in the lyric of Zeb al-Nisa '(secret). **Journal of Persian Poetry and Poetry**, 8(2): 287-302.
- Sadeghzadeh, Mahmoud. (2010). Study of stylistic coordinates and motif processing in Kaleem Kashani's lyric poems. **Journal of Epic Literature**, 6(10): 279-297.
- Safa, Zabihullah. (1993). **History of literature in Iran**. Tehran: Ferdows.
- Salek Qazvini, Mohammad Ibrahim. (1993). **Diwan Salek Qazvini**. With introduction and correction by Abdolsamad Haghghat and by Ahmad Karami, first edition, Tehran: Ma.
- Shafiee Kadkani, Mohammad Reza. (1992). **Poet of Mirrors and a study of Indian style and Biddle poetry**. Third Edition, Tehran: Agah.
- Shahed, Mohammad Iqbal (n.d.). Al-Kunin Environment, Qazvini Seeker's Travelogue to India. Islamic University, Bahawalpour, Pakistan, **Persian Letter**, 4(2): 212-218.
- Shamisa, Sirus. (2009). **Poetry stylistics**. Fourth Edition, Second Edition, Tehran: Mitra.
- Vafaei, AbbasAli., Sortiji, Asieh. (2014). Rich Kashmiri and Indian style. **Specialized Quarterly of Stylistics of Order and Prose**, 7(3): 161-176.
- Wathiq Abbasi, Abdullah., Mashhadi, Mohammad Amir., Moradgholi, Soheila. (2009). Zahed Tabrizi and his lyrical sonnet. **Journal of Lyrical Literature**, 7(13): 149-170.

Cite this article NezamDoost, Sarah., Mashhadi, Mohammad Amir., Mahmoodi, Mohammad Ali. (2024). Analysis of the linguistic and intellectual style of the lyric poems of the Salek Qazvini. *Journal of Subcontinent Researches*, 15(45), 199-216. DOI: [10.22111/jsr.2022.41875.2251](https://doi.org/10.22111/jsr.2022.41875.2251)

تحلیل سبکی زبانی و فکری غزل‌های سالک قزوینی

سارا نظامدوست^۱ | محمدمیر مشهدی^۲ | محمدعلی محمودی^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

۲. نویسنده مسئول: استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران، ایمیل: mashhadi@lihu.usb.ac.ir

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

چکیده

سالک قزوینی (۱۲۰۱ هـ.ش) از شاعران دوره صفوی است. دیوان سالک شامل انواع قالب‌های شعر فارسی است. در این پژوهش، ضمن معرفی سالک قزوینی، سعی بر آن است که با روش تحلیلی-توصیفی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای، محور زبانی و فکری غزلیات وی را تحلیل کنیم؛ از این رو ابتدا در محور زبانی مشخصات ترکیبات نحوی زبان مورد توجه قرار گرفته و سپس اصول دیدگاه‌های فکری شاعر ارزیابی شده است. نتایج پژوهش حاکی از آن است که با توجه به اینکه سالک قزوینی از شاعران دوره سبک هندی است، به لحاظ افزایش بسامد ترکیبات کنایی عامیانه و اصطلاحات شغلی، وفور ترکیبات نو یا کم کاربرد، ترکیبات اضافی (تشبیهی، استعاری و اقتراعی)، بسامد بالای واژگان دوره و نیز بسامد وابسته‌های عددی که از برجسته‌ترین مختصات زبانی غزلیات وی است، تحت تأثیر سبک عمومی دوره است؛ اما سادگی لفظ و زبان در شیوه غزل‌سرایی با درون‌مایه‌های عرفانی و مذهبی و نیز تخلص در بیت پایانی تمام غزل‌ها (۱۳۶۶ غزل) شعر وی را از جهت سبک شخصی ممتاز کرده است. سالک، شخصی انفسی و درون‌گراست و معنا و مضمون را بر لفظ‌پردازی ترجیح می‌دهد و «معنی رنگین» اشعار وی، نشأت گرفته از «خیالات درست‌اندیشه» اوست. علاوه بر انعکاس اندیشه‌های عرفانی و مذهبی در سطح فکری، یأس و ناامیدی، تیره‌بختی و غم و اندوه زیاد بر غزلیاتش سایه افکنده است که به نظر می‌رسد در کاربرد این درون‌مایه‌ها افراط کرده است.

واژه‌های کلیدی: سبک هندی، سالک قزوینی، غزل، زبان، عاطفه

۱- مقدمه

محمدابراهیم قزوینی معروف به «سالک»، یکی از شاعران برجسته قرن یازدهم ایران (قزوینی، ۱۳۷۲: سه) و سبک هندی است که در دوره صفوی ظهور کرد. زبان شعر و تفکر سالک قزوینی همانند دیگر هم‌عصرانش تحت تأثیر مهم‌ترین عوامل زمینه‌های پیدایش سبک هندی از جمله «مذهب، سفر به هند، توسعه اصفهان، رفاه اقتصادی و علاقه شاهان صفوی به فرهنگ» (شمیسا، ۱۳۸۸: ۲۷۳) شکل گرفته که عامل مذهب و سفرش به هند بیشترین تأثیر را در زبان غزل و مشرب فکری وی داشته است. مهاجرت شاعران به هند باعث می‌شد تا «شعر دوره قبل، یعنی دوره تیموری که به اضمحلال می‌رفت، در این دوره با اندیشه‌های نوین و خیال‌انگیز هند درآمیزد و در جامعه‌های دیگر، مضامین پسندیده‌ای را به مردم انتقال دهد» (خاتمی، ۱۳۷۱:

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۵، شماره ۴۵، ۱۴۰۲، صص ۱۹۹-۲۱۶.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۰۱

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۱/۰۲/۲۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۲۲

استاد: نظامدوست، سارا؛ مشهدی، محمدمیر؛ محمودی، محمدعلی. (۱۴۰۲). تحلیل سبکی زبانی و فکری غزل‌های سالک قزوینی، مطالعات

شبه‌قاره، ۱۵(۴۵)، ۱۹۹-۲۱۶.

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© نویسندگان

DOI: [10.22111/jsr.2022.41875.2251](https://doi.org/10.22111/jsr.2022.41875.2251)

۲۰) و با این تغییر رویه و روی‌آوری به سمت‌وسوی واقعیات تجربه‌مدار و موردتوجه مردم، پیش از آنکه با مفاهیم زبان و تاریخ شعر بگویند، با چشمانشان جهان پیرامون را با مضامین و مفاهیم انتزاعی درآمیزند و غزل و قصیده بسرایند. از آنجاکه «مهم‌ترین نوع شعر در این عهد (صفوی) غزل است و هر کس از شاه و امیر و وزیر و عالم و عامی که خواست طبعی بیازماید، از ساختن غزل غافل نماند؛ خواه دل‌انگیز و استادانه و خواه سست و عامیانه» (صفا، ۱۳۷۲، ج ۵: ۶۰۳)؛ سالک قزوینی نیز از این مهارت دور نماند و طبع خود را در غزل‌سرایی آزمود و دیوان غزلیات خود را با «آمیزه‌ای از اندیشه‌های عرفانی و دید مذهبی» (همان) و به شیوه‌ای «ساده و روان و به دور از تعقید» (سالک قزوینی، ۱۳۷۲: ده)، همراه با ترکیبات کنایی و واژگان عامیانه و «زبان کوچه و بازار» (شمیسا، ۱۳۸۸: ۲۸۷) سرود و سبکی تلفیق از سبک عمومی دوره و سبک شخصی خود را به وجود آورد؛ زیرا چگونه سخن گفتن در شیوه زبان و بیان می‌تواند یک شاعر را از دیگر شاعران یا هم‌عصرانش ممتاز سازد. هدف از این پژوهش آن است که مهم‌ترین ویژگی‌های سبک‌شناسی غزلیات سالک قزوینی در سطح زبانی و فکری تحلیل شود و به این پرسش پاسخ داده شود که آیا مختصات سبکی زبانی و فکری غزلیات سالک قزوینی بیشتر تحت‌تأثیر مختصات عمومی سبک دوره هندی است یا سبک خاص زبانی و فکری خود را دارد؟

۱-۱- پیشینه پژوهش

تحقیق و پژوهش درباره بررسی سبک‌شناسانه آثار ادبی سابقه‌ای زیاد دارد که از ذکر آن‌ها صرف‌نظر می‌کنیم؛ اما در مورد سالک قزوینی، شاعر عصر صفوی، و دیوان شعری وی که کمتر در کانون توجه پژوهشگران بوده، تحقیقات اندکی صورت پذیرفته است که به آن‌ها اشاره می‌شود. مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به مضامین عرفانی غزلیات سالک قزوینی» (۱۳۹۳) به قلم میرجمال‌الدین و همکاران نگاشته شده که در فصلنامه علمی-پژوهشی «عرفانیات در ادب فارسی» به چاپ رسیده است. مقاله کنفرانسی دیگری از همین محقق و همکاران با عنوان «بازتاب سبک هندی در آیین غزلیات سالک قزوینی» (۱۳۹۴) انجام شده که به صورت کلی، ویژگی‌های رایج سبک هندی از قبیل اسلوب معادله، تشخیص، تکرار قافیه و... را به همراه شاهدمثال‌هایی بررسی کرده‌اند. شاهد، مقاله مختصری با عنوان «محیط‌الکونین، سفرنامه سالک قزوینی به هندوستان» را در دانشگاه اسلامی، بهاولپور، پاکستان به انجام رسانده است. مهدیان و میرجمال‌الدین مقاله‌ای با عنوان «گلگشتی در ساقی‌نامه سالک قزوینی» (۱۳۹۵) انجام داده‌اند که در کنار معرفی شاعر موردنظر به دوستان ادب و هنر، ساقی‌نامه را با تکیه بر توصیف‌های بدیع آن وجه همت خود قرار داده‌اند. به جز موارد ذکر شده، تحقیق قابل‌توجهی در مورد غزلیات سالک قزوینی انجام نشده است.

۱-۲- ضرورت انجام پژوهش

دیوان اشعار سالک قزوینی، ۱۳۶۶ غزل دارد که برای پژوهش، از نظر محققان نهان مانده است. از آنجاکه جایگاه سبکی یک شاعر به استناد شواهد و نمونه‌های مناسب شعری است و نیز تحقیق جامع و کاملی در زمینه مؤلفه‌های سبک‌شناسی زبان غزلیات و مشرب فکری وی صورت نپذیرفته است، ضرورت انجام این تحقیق هرچه بیشتر آشکار می‌شود.

۱-۳- روش پژوهش

روش این تحقیق براساس مطالعات کتابخانه‌ای و بر پایه تحلیل و توصیف استوار است که به علت ناشناخته‌ماندن شاعر از دیدگاه محققان، نبودن منابع مطالعاتی کافی و انجام پژوهش‌های بسیار اندک در زمینه شاعر و دیوان وی، کار تحقیق را دشوار می‌نماید.

۲- سالک قزوینی

«اسم او محمدابراهیم است؛ سالک مسالک اهلیت و آدمیت و عازم طریق مردمی و پاک‌طینتی است. مدتی قبل از این، در اصفهان بود در خانه مرحوم میرزا جلال شهرستانی، صحبت با او بسیار داشتیم. در آن اوقات به هند رفته، صحبت طالب کلیم و حاجی محمدخان را دریافته، بعد از مدتی مراجعت نموده، آنچه آورده بود، به علت غارت خویشان از دستش رفته؛ باز

ناعلاج به هند رفته، بعد از مدتی مراجعت نموده، به قزوین رفته و فوت شد. شاعر درست‌خیال، راست‌سلیقه بود» (نصرآبادی، ۱۳۷۸: ۳۲۸).

قزوینی، این شاعر گمنام، متخلص به «سالک» به سال ۱۲۰۱هـ/ ۱۶۱۱م (صفا، ۱۳۷۲، ج ۵: ۱۲۹۴-۱۲۹۳) در قزوین دیده به جهان گشود؛ چنانکه خود را این‌گونه در دیوانش معرفی می‌کند:

ابراهیم سخنم ——— ورم ——— من در شاعر، خلیل آزر م ——— ن
سالک به تخلص ردیفم ——— م در صورت معنوی حریفم ——— م
قزوینیم و فدای قزوین ——— ن سوگند به خاک پای قزوین ——— ن
(سالک قزوینی، ۱۳۷۲: ۶۴۸)

نویسنده «ریحانه‌الادب» درباره سالک قزوینی چنین آورده است که از شعرای اواخر قرن یازدهم هجرت، معروف به «ملّا سالک»، شاعری بوده پاک‌طینت، خوش‌سلیقه و نیکواندیشه. وقتی به اصفهان رفته و با معاصر خود میرزا محمدطاهر مؤلف «تذکره نصرآبادی» ملاقات کرد و در همان اوقات به هند رفت و با طالب حکیم دیدار نموده و عاقبت باز به قزوین برگشته و هم در آنجا درگذشت. در ایام بیماری دوازده تومان وظیفه دولتی برای او مقرر شده، لکن او نیز قبول نکرده و رد نمود و در پاسخ گفت که ما وظیفه از آن طرف گرفتیم و دیگر محتاج این وظیفه نیستیم (مدرس تبریزی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۴۱۴). دیوان کلیات اشعار سالک قزوینی نزدیک بیست‌وپنج هزار بیت دارد که شامل غزلیات، قصاید، رباعیات، ترکیب‌بند و دو مثنوی به نام‌های «محیط‌الکونین» و «ساقی‌نامه» است.

۳- محور زبانی غزلیات سالک قزوینی

از مواردی که مبین سبک زبان شاعر است، می‌توان به «کاربرد کلمات عامیانه، کاربرد واژگان خاص، ترکیب‌سازی، آرکائیسیم، وابسته‌های خاص عددی، موتیف‌های واژگانی، ترکیب‌سازی خاص و...» (صادقی تحصیلی، ۱۳۹۴: ۲۹۰) اشاره کرد. برجسته‌ترین ویژگی‌های زبان شعر غزلیات سالک قزوینی عبارت‌اند از:

۱-۳- سادگی لفظ و زبان

سالک قزوینی زبان ساده و بی‌آلایش را بر پیچیدگی و مضامین دشوار سبک هندی ترجیح می‌دهد. در شعر او سادگی در نهایت خود جلوه‌گر می‌شود و اگر شاعر از «معنی رنگین» سخن به میان می‌آورد، ناظر به مشرب عرفانی اوست (میرجمال‌الدین و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۴۲)؛ آن‌گونه که خود می‌سراید:

قلم‌ها می‌شود کوتاه تا معنی به چنگ آید به‌دست آوردن آسان نیست شیر این نیستان را
(سالک قزوینی، ۱۳۷۲: ۱۲)^۱

سادگی لفظ و زبان غزلیات سالک قزوینی در سرتاسر دیوان مشهود است و هر خواننده‌ای با یک‌بار مطالعه، آن را درک می‌کند. خود شاعر نیز درباره سادگی لفظ و زبان خود اذعان می‌دارد که از آینه هم روشن‌تر است:

ما سواد سادگی ز آینه روشن کرده‌ایم کس نمی‌خواند به‌جز ما صفحه ننوشته را
(همان: ۵)

و تکلف در سخن را خوش نمی‌دارد:

۱. در تمام متن مقاله از دیوان سالک قزوینی (۱۳۷۲) به کوشش احمد کرمی استفاده شده است؛ شماره سمت چپ، شماره صفحه است. در نمونه‌های بیشتر فقط شماره غزل ذکر شده است.

خوش نمی‌آید مرا «سالک» تکلف در سخن کس چه داند خوب و زشت پرده بر رو هشته را (همان: ۵)

و در این شیوه سخن‌سرایی «مانند سعدی به شیوایی و فصاحت کلام دل‌بستگی فراوان دارد و کوشش می‌کند که شعر خود را به صفت «سهل و ممتنع» آراسته گرداند و از همین روست که با همه پیچیدگی‌هایی که به «سبک هندی» ویژه شده است، غزل‌های سالک در همان حال که از ریزه‌کاری‌ها و ژرف‌اندیشی‌های هندی‌سرایان نصیب وافر دارد، ساده و روان و دور از تعقید و به همین دل‌نشین است؛ تا آنجا که می‌توان وی را در این شیوه، صاحب سبکی ممتاز دانست که آمیزه‌ای است از سادگی و روانی از یک‌سو و پیچیدگی مضامین سبک هندی از سوی دیگر که غزل‌های سالک این هر دو را به همراه دارد و بدون تردید این شیوه غزل‌سرایی به سالک قزوینی مخصوص گردانیده است» (دیوان، ۱۳۷۲: ده).

۳-۲- کاربرد ترکیبات و اصطلاحات عامیانه

راه‌یابی زبان عامه مردم به حیطه شعر دوره سبک هندی از خصوصیات بارز این سبک به شمار می‌آید. علت پیدایش آن هم روی‌آوری طبقات مختلف مردم به شعر است. این امر موجب شد شعر از واژگان ادبی قدیم فاصله بگیرد، به زبان کوچه و بازار نزدیک شود و زبان جدیدی در ادبیات فارسی ظهور پیدا کند (شمیسا، ۱۳۸۸: ۲۸۷). در زبان شعری سالک قزوینی هم این ویژگی تأثیر زیادی داشته است؛ به گونه‌ای که کاربرد واژگان و ترکیبات کنایی عامیانه از بارزترین خصوصیات سبکی غزلیات وی به شمار می‌آید. اکنون نمونه‌هایی از بازتاب این ویژگی سبکی ذکر می‌شود:

به بوستان وصال تو پر چگونه گشاید که مرغ عشق ندارد مجال چشم پریدن (سالک قزوینی، ۱۳۷۲: ۳۷۵)

ز آب زیر کاه نرم چشمان غافلی، غافل سرت گردم چرا آینه را هم چشم من کردی (همان: ۴۳۱)

دلی که پاک شود از علایق دنیا اگر غلط نکنم آفتاب می‌گردد (همان: ۲۰۹)

از دیگر نمونه‌های واژگان و ترکیبات کنایی عامیانه که بسامد بالایی در شعر سالک قزوینی دارد، به شرح زیر است: بی‌دست‌وپا (۷۲۷)، پنبه در گوش نهادن (۶۸۶)، پا قایم کردن (۷۱۸)، از شرم آب شدن (۱۳۵۷)، پای در گل مانده (۸)، دل خون شدن (۱۳۳۶)، گل بر روزن زدن، پیراهن چاک کردن، برق بر خرمن زدن (۱۳۵۳)، به هیچ‌کس نجوشیدن (۱۳۳۷)، نمک‌نشناس (۱۳۵۰)، به گردن افتادن (۷۳۴)، زخم کاری (۷۴۸)، طوق گردن شدن (۷۴۸)، بر یک قرار ماندن (۷۸۷)، درودیوار گوش بر سخن بودن (۸۰۳)، اگر غلط نکنم (۷۹۸، ۶۸۴)، پا در حنا داشتن (۷۳۰) و ...

۳-۳- کاربرد اصطلاحات شغلی

در دوره صفوی کسانی به شعر روی آوردند که از کاسبان محلی و مردمان عادی بودند. در این دوره زبان از انحصار اهل تحصیل خارج شد و به دست بازاریان افتاد؛ خیاط، کفشگر، خرده‌فروش، خباز، آشپز و الفاظ و تعبیرات بازاری در آن برجسته‌تر جلوه کرد؛ به گونه‌ای که کاربرد اصطلاحات شغلی به یکی از مشخصه‌های زبان شعر سبک هندی مبدل شد. البته استفاده از زبان و فرهنگ مردم، بسیار مؤثر است و همه نویسندگان بزرگ از این منبع سرشار و چشمه جوشان ناخشکیدنی بهره‌مند شده‌اند که سالک قزوینی هم جزو آنهاست و با کاربرد فراوان اصطلاحات شغلی در غزلیاتش، یکی از ویژگی‌های سبکی زبان شعرش را رقم زده و شغل‌های قصابی، خیاطی، آشپزی، کلیدسازی، آرایشگری، رنگرزی، بافندگی، ریسندگی، آهنگری، سفالگری و ... در سخنش انعکاس داشته است:

خنجر مژگان ملایم می‌شود در دورِ خط	خون قربان خود از قصاب می باید گرفت
خوبی اگرم مخصوص رعناقامتیسست	کفش نتواند نهادن گل به پیش پای سرو
برای چاکِ دلم جای یک رفو نگذاشت	چو تیغ یار ندیدم گشاده‌ابرویی

(سالک قزوینی، ۱۳۷۲: ۱۰۵)
(همان: ۳۸۱)
(سالک قزوینی، ۱۳۷۲: ۴۲۷)

نمونه‌های دیگری از اصطلاحات شغلی به شرح زیر است:

کیسه عمر (۷۴۲)، کیسه زبان (۷۴۰)، کیسه‌دوختن (۹۴۶)، رفوکردن (۹۴۶، ۷۸۵، ۷۱۷، ۸۹۱)، پاپوش کردن، نم‌پوش کردن (۱۱۹۲)، آستین کوتاه کردن (۱۱۸۵)، آب و روغن را به هم آمیختن (۱۱۷۹)، چاک زدن پیرهن و دوختن پیرهن (۱۱۵۲)، دندان‌نداشتن کلید (۱۱۵۵)، قفل گشودن (۶۸۷)، سکه زدن (۱۱۰۶)، توتیاساختن، حناساختن (۱۰۸۵)، خضاب بستن (۶۹۱، ۶۷۵)، جام سفالین به گردش درآمدن (۱۰۷۸)، آستین چین خوردن (۸۶۳)، صنم تراشی (۱۰۸۲)، زعفرانی کردن (۸۱۳)، مشک ناب گرفتن، گلاب گرفتن (۸۱۵)، آرد کردن (۷۸۵)، شانه کردن (۷۶۸)، روغن بادام گرفتن (۷۰۰)، شیر دوشیدن، ناله رسیدن، رشته‌بافتن (۶۸۲)، آهن گداختن (۶۸۰)، مشق کردن (۶۶۹) کباب گرفتن (۶۷۵) و ...

۳-۴- کاربرد ترکیبات تازه

ورود لغات تازه و خاص، یکی دیگر از خصیصه‌های بارز سبک هندی است که شاعران به‌وفور در شعر خود به کار می‌بردند. آن‌گونه که شفیعی کدکنی اظهار می‌دارد، «بالا بودن بسامد ترکیب، خود یک عامل سبک‌شناسی است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۱: ۶۴). این ترکیبات، گاه ابتکار خود شاعر است و گاه از شاعران هم‌دوره یا دوره‌ماقبل خود تقلید می‌کند. «از عوامل تعقید و ابهام زبان شعر سبک هندی که باعث متمایز شدن زبان شعر این سبک با دوره‌های قبل و بعد می‌شود، وجود ترکیبات خاص است که شاعران در این سبک، دست به ساخت آن‌ها زده یا ساختار آن‌ها را گسترده‌تر کرده‌اند» (علی‌منش و قاسمی، ۱۳۹۰: ۲۳۲)؛ اما زبان شعر غزلیات سالک قزوینی، ابهام و پیچیدگی شاعران هم‌دوره یا ماقبل خود را ندارد و کاربرد ترکیبات وصفی و اضافی که نمود چشم‌گیری در غزلیاتش دارد، حکایت از سادگی و روانی شعر وی دارد. اینک به انواع ترکیبات شعر سالک اشاره می‌شود.

۳-۴-۱- ترکیبات وصفی اسنادی

در ترکیبات وصفی که بین اجزای آن، رابطه وصفی وجود دارد، یکی از اجزای ترکیب «صفت» و دیگری «موصوف» است. در اشعار سالک قزوینی اغلب این ترکیبات به شکل ترکیب مرکب وصفی آمده است.

- ترکیب مرکب وصفی اسنادی: ترکیب «صفت» با «اسم» (موصوف)

در این ترکیب، جزء اول «صفت» و در نقش مسند و جزء دوم در جایگاه اسم «موصوف» و در نقش مسندآلیه قرار دارد. ترکیبات مرکب وصفی بسامد بالایی در غزلیات سالک قزوینی دارد.

کارگر بر نرم چشمان نیست شمشیر زبان	خامه می‌ماند ز رفتن چون ورق تر می‌شود
به عهد سست این نازک مزاجان دل چه می‌بندی	گره کی می‌توان زد رشته‌های موج دریا را

(سالک قزوینی، ۱۳۷۲: ۲۲۹)
(همان: ۶)

نیز ترکیباتی مانند: شوخ‌چشمان (۸۰۸، ۷۴۶)، نودولتان (۹۸۱)، شیرین‌قلمان (۴۷)، گرم‌رفتاران (۱۱۱۴)، نازک‌نهالان (۱۳۵۴)، سیمین‌ذقنان (۷۸۲)، کوتاه‌آستینان (۳۲۱)، کج‌نظران، برهنه‌رویان (۸۱۵) جادورقمان (۷۸۲)، سبزقبایان (۹۷۸)، کج‌کلاهان، خوش‌نگاهان (۱)، راست‌قولان (۳۸۲)، خیره‌نگاهان (۹۳۱) و

۳-۴-۲- ترکیبات اضافی

دیوان غزلیات سالک قزوینی، سرشار از ترکیبات اضافی است که نشان از قدرت وی در ساخت چنین ترکیباتی است؛ از طرفی دیگر «موجبات تصویرآفرینی و ایجاز را در شعر او فراهم می‌نماید» (وفایی و سورتیجی، ۱۳۹۳: ۱۶۵)؛ البته وجود برخی از این ترکیبات، وام‌گرفته از شاعران صاحب‌سبک چون حافظ، سعدی، مولوی و... است. در ترکیبات اضافی که اسم، نقش‌های مختلفی می‌پذیرد، به صورت «مضاف و مضاف‌الیه» آمده است و به شکل اضافات تشبیهی (تشبیه بلیغ اضافی)، اضافی (اقترانی) و اضافی (استعاری) بسامد بالایی در غزلیات سالک قزوینی دارند.

الف) ترکیب اضافات تشبیهی (تشبیه بلیغ اضافی)

در این نوع ترکیبات، رابطه شباهت بین دو اسم وجود دارد و از ترکیب «اسم» و «اسم» به وجود می‌آیند که جزء اول در نقش مسند و جزء دوم مسند‌الیه است:

مس وجود به اکسیر معرفت، زر کن
فریب رنگرزی‌های کیمیا نـخـوری
(سالک قزوینی، ۱۳۷۲: ۴۳۹)

نمونه‌های دیگری از این نوع: تیغ غمزه، صحرای دل، غبار عجز (۱)، می محبت، کمند وحدت (۸)، ساحل همت (۷)، کوه تن (۱۲)، شراب عشق، چراغ دولت، شمشیر شجاعت، چراغ آرزو (۱۳۵۳)، دریای همت (۱۳۴۰)، قلاب زلف (۱۳۶۴)، موج اشک (۲۷)، نهال عشق (۳۲)، تیغ زبان (۳۷)، نیش زبان (۳۸)، شمشیر زبان (۷۴۳)، نخلِ قد (۷۴۲) و

ب) ترکیبات اضافی (اقترانی)

در این نوع از ترکیب که هر دو جزء اسم (مضاف و مضاف‌الیه) هستند، رابطه تشبیهی نیست؛ بلکه «بین مضاف و مضاف‌الیه رابطه اقتراان وجود دارد (اولی دارای دومی است)» (انوری و احمدی گیوی، ۱۳۸۷: ۱۲۹) و مفهوم کنایی دارند. این نوع اضافه در شعر سالک قزوینی به نسبت زیاد است.

لطف ایزد می‌کند سیراب بحر رحمتش
هر که را مژگان به اشک معذرت تر می‌شود
(سالک قزوینی، ۱۳۷۲: ۲۲۹)

نمونه‌های دیگر: دندان تأسف (۷۶۵)، انگشت ندامت، رحل اقامت، سنگ ملامت (۶)، انگشت شهادت (۲۲)، زانوی فکر (۱۳۶۰)، بالین حیات (۱۳۵۵)، دست نوازش (۲۳)، دندان ندامت (۲۶) و

ج) ترکیبات اضافه استعاری (استعاره مکنیه)

در این نوع ترکیبات که هر دو جزء اسم هستند، نقش مضاف و مضاف‌الیه را دارند و رابطه شباهت بین دو اسم وجود دارد. این نوع اضافه هم در غزلیات سالک قزوینی، پربسامد است.

تا در میانه علت غایبی نگشت عشق
یک مشت خاک دست قضا آدمی نکرد
(همان: ۲۳۳)

شب‌ها گذرانیدیم که چون دیده اختر
پای مژه در دامن خوابی نکشیدیم
(سالک قزوینی، ۱۳۷۲: ۳۳۳)

دست سعی (۸)، گریبان نشاط (۱۰)، چشم نرگس (۱)، پای آسایش (۱۳۵۴)، دست روزگار (۱۳۵۸)، دست ناتوانی (۲۴)، پای ارادت (۷۵۷)، دامن آسمان (۲۷)، دست آرزو (۳۳)، چشم خورشید (۳۶)، دست زور (۷۶۱) و... نمونه‌های دیگری از این نوع ترکیب هستند.

۳-۴-۳- وابسته‌های خاص عددی

از دیگر ویژگی‌های زبانی که در دیوان غزلیات سالک قزوینی پربسامد است، وابسته‌های خاص عددی است. «مادی و ملموس بودن وابسته‌های عددی در زبان فارسی، امری بدیهی و به‌گونه‌ای قابل‌سنجش و شمارش است» (صادقی تحصیلی، ۱۳۹۴: ۲۹۲)؛ اما در شعر نوعی هنجارگریزی از این ساختار رخ می‌دهد؛ به‌طوری‌که در مواردی «گاه یکی از دو عامل بعد از عدد، امری انتزاعی است و گاه هر دو از اموری هستند که انتزاعی‌اند و غیرقابل‌اندازه‌گیری» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۱: ۴۷). وابسته‌های عددی در غزلیات سالک قزوینی، معدود بیشتر به‌صورت مادی آمده و نوع انتزاعی آن، کمتر نمود پیدا کرده است. به نظر می‌رسد دلیل این امر توجه خاص سالک «به شعر ساده قرن دهم است» (میرجمال‌الدین، ۱۳۹۴). اکنون نمونه‌هایی از هر کدام ذکر می‌شود.

الف) عدد+ معدود (مادی)

دل به دست آور که در دریای همت می‌کند یک صدف، صد گوهر سیراب را گردآوری
(سالک قزوینی، ۱۳۷۲: ۴۳۰)

نمونه‌های دیگری: صد آبله (۷۷۱)، صد کاروان (۷۸۰)، صد سبو (۸۱۵)، صد زنجیر (۱)، صد گنج (۱۱۵)، صد دشت، صد بیابان (۱۳۵۴) و...

ب) عدد+ معدود (انتزاعی)

به اینکه سرزده رفتی به خانه دل غیر دلم هزار یقین حرف بدگمانی کرد
(همان: ۲۵۱)

نمونه‌های دیگر: صد هما (۱۳۵۵)، هزار ناله (۷۹۵) و...

ج) عدد+ مادی+ مادی

از سیل اشک کیست که در دست روزگار یک ذره خاک نیست که بر سر کند کسی
(سالک قزوینی، ۱۳۷۲: ۴۳۷)

پی‌یریم را نشووه ذوق جوانی در سرست می‌توان صد دسته گل بستن ز ایامم هنوز
(همان: ۲۸۰)

به‌قدر یک نگین (۱۳۵۴)، یک نیستان شیر (۵۱۷)، صد خیابان گل (۱۱۹۹)، صد جام شراب، یک جام شراب (۸۰۸)، هزار کاسه خون (۷۷۳)، یک دانه گوهر (۷۷۵)، یک جام گل (۸۰۸)، صد تیر مژگان (۱۰۴۵)، صد هزاران گنج (۶۳۰)، صد چمن باغ (۶۶۲)، صد دسته گل (۶۸۳)، هزار دسته گل (۱۱۰۴) و...

د) عدد+ مادی+ انتزاعی

ای سلسبیل را لب لعل تو کرده داغ یک ذره روشنی ندهد بی‌رخت چراغ
(همان: ۳۰۶)

از تو ای آتش صد خرمن جان لایق نیست گر به دلسوزی هر خاروخسی برخیزی
(همان: ۴۳۵)

نمونه‌های دیگر عبارت‌اند از: یک ذره حُسن وفا (۷۲۳)، یک ذره خالی (۱۳۱۵)، صد پردهٔ پنهان (۹۹۹) و

۳-۵- واژگان پربسامد

سالک قزوینی که بیشتر متأثر از فرهنگ هندی است، درصد لغات عربی، ترکی و مغولی (صادق‌زاده، ۱۳۸۹: ۲۸۲) در دیوان غزلیاتش نادر است؛ اما بسامد واژگانی چون اشک، آه، گریه، شمع، شب، آبله، گل، بلبل، پروانه، گوهر، موج، دریا، سیل، تیغ، شمشیر، آتش، جام، چراغ، داغ، چاه، صبح، صحرا، بیابان، عشق، دیوانگی، هوس، جرس، خار، خاره، زنخندان، خواری، پیری، خاموشی و... بسامد بالایی دارد. در این میان، ترکیباتی که با واژهٔ اشک و آه ساخته شده، از دیگر موارد، چشم‌گیرتر است؛ همانند سیل اشک، جوش اشک، خوشهٔ اشک، شوری اشک، موج اشک، طفل اشک، اشک شمع، اشک مظلوم و آه سحری، آه خانمان‌سوز، آه ماتمزدگی، تیر آه و بسیاری از نمونه‌های دیگر که در سرتاسر دیوان به کار رفته است. نکتهٔ دیگر در بحث واژگانی، بسامد بالای اسامی برخی از پیامبران و عشاق است که تکرار آن‌ها در ابیات زیادی به کار رفته است؛ نام پیامبران از قبیل یوسف، سلیمان، خضر، عیسی، موسی و یعقوب بسامد فراوانی دارد و نام لیلی و مجنون، فرهاد و شیرین و زلیخا بیشترین بسامد را در میان عشاق دارند. برای دیدن واژگان پربسامد در شعر شاعران سبک هندی به (خسروی، ۱۳۹۷: ۹۸-۹۷) رجوع شود.

از کاربرد زیاد واژهٔ «سالک» در تمامی غزلیات سالک قزوینی نباید غافل شد. سالک قزوینی بدون استثنا در آخرین بیت تمامی غزلیات خود به واژهٔ «سالک» تخلص می‌کند. به نظر می‌رسد که نوع تخلص و طرز کاربرد آن در شعر شاعران به سبک شخصی، اندیشه‌های فلسفی، عرفانی و اجتماعی آنان مرتبط است.

۴- محور فکری

۴-۱- خیال‌پردازی و توجه به معنا و مضمون

یکی از خمیرمایه‌های اصلی شاعران سبک هندی، خیال‌پردازی و مضمون‌یابی است (واثق عباسی و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۵۲) که در میزان گرایش شاعران به این ویژگی تفاوت‌هایی به چشم می‌خورد (کاردگر، ۱۳۹۰: ۱۰۷) و در شعر یکی پرکاربرد و در دیگری کم‌بسامد است. از نظر شمیسا مضمون‌آفرینی یعنی «کوشش شاعر سبک هندی مضمون‌یابی و ارائهٔ خیال خاص و معنی برجسته است؛ یعنی فکری جزئی، اما تازه و نگفته و بیان آن به صورتی اعجاب‌انگیز» (شمیسا، ۱۳۸۸: ۲۸۹). سالک قزوینی نیز که همچون برخی شاعران هم‌دورهٔ خود شخصی انفسی و درون‌گراست (صادق‌زاده، ۱۳۸۹: ۲۸۶)، بیشتر از آنکه «لفظ» و «زبان» را رنگین کند، به «معنی» توجه دارد؛ چنانکه خود می‌سراید:

رتبه در جوهر «معنی» است نه رنگینی «لفظ» نیست صد قطعۀ یاقوت چو در نجفی

(سالک قزوینی، ۱۳۷۲: ۴۰۹)

به «معنی» می‌تواند بازگشتن از ره «صورت» اگر صاحب‌بدلی آیینۀ ادراک بر دارد

(همان: ۲۰۳)

از نظر مضمون‌بندان قرن یازدهم، لفظ مانع، زنجیر و ننگ مضمون است؛ در مقابل، بستن مضمون دشوار است و برای گفتن آن دچار رنج و مشقت شده‌اند و کاربرد صفاتی ارجمند و والا در وصف مضمون، حکایت از جایگاه عالی مضمون در نظریهٔ ادبی نازک‌خیالی دارد؛ صفاتی چون بلند، بلندپرواز، دلگشا، تازه و شیرین و... از این گونه‌اند. آوردن استعاره‌های مثبت نیز در جهت مفهوم‌سازی، نشان از وصف پویایی، تازگی، استقلال و نیرومندی مضمون است؛ همانند آب خضر، زلف پیچیده، جگرسوز، مجنون رمیده و...؛ اما استعاره‌هایی که برای لفظ به‌کار می‌رود، بیانگر مفاهیم ایستایی، تصنع و بازدارندگی است که کمند، دام، زنجیر و... از این دسته‌اند (فتوحی رودمعجنی، ۱۳۹۵: ۱۲۹-۱۲۸). در همین راستا سالک قزوینی هم معتقد است که برای سرایش معانی سخن خود، در تنگنای فکر، پیچ‌وتاب‌ها خورده و سختی‌ها کشیده است و آن را «معنی برجسته» می‌نامد و

می‌گوید: باید برای به‌چنگ آوردن معنی و مضمون، همانند سپند از جان بسوزی تا بتوانی گوهر سخن را بر تاج شهرت بنشانی و چون «معنی» را بر «لفظ» ترجیح می‌دهد، به‌گونه‌ای مفاخره‌آمیز بیان می‌دارد که خیالاتی درست‌اندیشه دارد و «معنی رنگین» را بهتر از او کسی نبسته است و گلستان سخن، باغبانی همچون او ندارد:

«سالک» آسان نیست تابیدن چنین «زلف سخن»
 خورده‌ام در تنگنای فکر پیچ‌وتاب‌ها
 (سالک قزوینی، ۱۳۷۲: ۱۲)

عبارات «تابیدن زلف سخن»، «پیچ‌وتاب خوردن فکر»، «سپند جان سوختن»، «معنی رنگین»، «رشته آواز» و «بالیدن» همگی نشان از دقت، ظرافت، نکته‌سنجی و نازک‌خیالی شاعر دارد که پویایی، تازگی و نیرومندی مضمون را در شعر سالک تداعی می‌کند.

و با تلاش در «معنی رنگین»، دیوان تازه‌ای ساخته است:

من در تلاش «معنی رنگین» و فکر غیر
 در هر دو هفته تازه، دیوان تازه‌ای
 (همان: ۴۰۲)

همچنین آوردن واژگانی چون «طرز تازه»، «طرز من»، «فکر تازه»، «طرز سخن» و... ناظر بر شخص‌سازی مضمون اشعار سالک قزوینی است و «دزد سخن» خود را نفرین می‌کند:

به «طرز تازه» «سالک» تا تو آیین سخن بست
 چمن در صفحه گل می‌نویسد شعر رنگینت
 (همان: ۶۶)

ندارد نسبتی با طور یاران «طرز من» سالک
 که از بستان دیگر چیدم این سیب سخن‌گو را
 (همان: ۳۲)

ز «فکر تازه» «سالک»، معنی رنگین بود پیدا
 که گل بر سر زند هر کس که از بستان برون آید
 (همان: ۱۹۶)

«سالک» همه کس را نمک «طرز سخن» نیست
 این شور ز شیرینی گفتار بینید
 (همان: ۱۸۸)

دست‌تهی بماناد، «دزد سخن» برافتد
 دعوای ما و دشمن فردا به محشر افتد
 (همان: ۲۳۸)

علاوه‌براین، درون‌مایه‌های مذهبی، عرفانی و صوفیانه، یأس و ناامیدی، تیره‌بختی، غم و اندوه، شکوه و شکایت و... محور فکری سالک قزوینی را شکل داده است که به شرح آن‌ها پرداخته می‌شود:

۴-۲- اندیشه‌های مذهبی

اصول فکری سالک قزوینی درحقیقت براساس سخن‌سرایی مذهبی است؛ چنانکه خود را شیعه دوازده‌امامی و مداح آن‌ها می‌داند: «او شیعه‌ی دوازده‌امامی بوده و در اشعارش به مذهب خود اشاره نموده است» (نصرآبادی، ۱۳۷۸: ۶۷) و می‌گوید:

توفیق به حشر برده‌ام من
 خود را به علمی سپرده‌ام من
 در دوستی تمامی تمام‌م
 مداح دوازده امام‌م
 (سالک قزوینی، ۱۳۷۲: ۶۴۵)

و در تمام اشعارش، اساس و مبانی دین مبین اسلام و به‌خصوص مذهب جعفری را مدنظر داشته و آن را پایه و درون‌مایه طبع نیرومند خویش قرار داده است و بیش از هر مطلب دیگری، به اصل توحید و مدح حضرت ختمی‌مرتبت رسول اکرم (ص) در

قصیده‌هایش توجه وافر داشته و در این زمینه سخن‌سرایی کرده است (همان: بیست‌وسه). در غزل‌هایش نیز این ارادت به پیامبر اکرم (ص) دیده می‌شود:

به موج آورد چون لطف الهی بحر سرمد را
به‌جز ذات احد در حیز امکان نمی‌ماند
نشان شرک حکم امداد دین از پیش بردارد
گزید از هر دو عالم گوهر ذات محمد (ص) را
ز خود چون چله وحدت برآرد میم احمد را
کند چون زه کمان حلقه میم محمد را...
(همان: ۱/۲)

از دیگر نمونه‌های شعری که سالک قزوینی عشق و ارادت خود را به محمد مصطفی (ص) و خاندانش به خصوص حضرت علی (ع) نشان می‌دهد، عبارت است از:

«سالک» به خود بیال که گل‌های باغ ما
رنگ از جمال آل محمد (ص) گرفته‌اند
(همان: ۲۴۶)

بر مصحف گل ترجمه ناله بلبل
چون در صفت آل علی شعر فرزدق
(سالک قزوینی، ۱۳۷۲: ۳۰۸)

چرا چو صبح نباشم سفیدرو «سالک»
که مهر بندگی حضرت نجف دارم
(همان: ۳۳۲)

همچنین غزل‌های (۲۸۵، ۱۹۶) و

۴-۳- اندیشه‌های عرفانی و صوفیانه

گرایش به اندیشه‌های عرفانی در شیوه غزل‌سرایی بسیاری از شاعران دوره صفوی دیده می‌شود. سالک قزوینی هم از این امر مستثنی نیست؛ به‌گونه‌ای که «وجود اندیشه‌های صوفیانه و نازک‌خیالی‌های صوفیان همراه با ویژگی‌های تلفیقی که از اختصاصات اشعار صوفیانه شناخته شده است، در بسیاری از اشعار او بیشتر در دو مثنوی بلند «ساقی‌نامه» و «محیط‌الکونین» و نیز در غالب «غزل‌هایش» رگه انداخته و دلایل و شواهد فراوانی به دست داده است» (همان: هفت) و خود سالک می‌گوید:

«سالک» اگر به وادی عرفان قدم نهی
در هر قدم برای تو طوری به هم رسد
(همان: ۱۴۴)

همچنین «گزینش واژه «سالک» که شاعر به آن تخلص کرده نیز به‌درستی این داوری، گواهی استوار و شاهدهی صادق تواند بود که «سالک» عنوان رهنوردی است که در وادی تصوف گام می‌زند» (همان: هفت).

کسی که نداد به «سالک» نشان ز کعبه وصل
اگر نه پای طلب در ره تو خجسته نشد
(همان: ۲۴۶)

که به وادی «طلب» از مراتب هفت‌گانه عرفان هم اشاره دارد.

کاربرد واژگانی چون «خراب»، «می»، «مسیحا»، «دم عشق»، «پیر عشق» و مانند آن که در جای‌جای دیوان سالک قزوینی به رشته نظم درآمده، همگی اصطلاحات صوفیانه است و معنی خاص خود را دارند که تفسیر مفهومی عارفانه را می‌طلبد و نه تعبیر ظاهری آن‌ها (همان: هشت) و نشان از درون‌مایه‌های عرفانی در سروده‌هایش است که در سرتاسر دیوان بر دیگر مبانی فکری وی غلبه دارد. «خاموشی»، «تجرید»، «زهد»، «خرابات» و ... رنگ و بوی عرفانی به غزلیات سالک داده است:

خراباتست، تسبیح ریا اینجا نمی‌گردد
ندارد مجلس ما غیر ساغر سبحة گردانی
کسی نشنیده هرگز از لب ما شکوه گیتی
برین غمنامه جز مهر خاموشی نیست عنوانی

(سالک قزوینی، ۱۳۷۲: ۴۱۹)

تا بوی می عشق رسیده به دماغم چون پنبه مینا سرم از دوش فتاده
(همان: ۳۸۸)

از دیگر مسائل عرفانی پربسامد در دیوان غزلیات که سالک به‌وفور از آن سخن می‌گوید، مراتب هفت‌گانه عرفان (طلب، عشق، معرفت، استغنا، توحید، حیرت، فقر و فنا) است (میرجمال‌الدین و محمدجعفر مزیدی، ۱۳۹۳: ۱۲۰) و در این زمینه معتقد است که:

قومی که در مراتب عرفان سرآمدند فیض از کمال عالم سرمد گرفته‌اند
(سالک قزوینی، ۱۳۷۲: ۲۴۶)

هرچند از اندیشه‌های سالک چنین برمی‌آید که «همانند دیگر پیروان مکتب تصوف اسلامی، «شریعت» را سنگ اول بنای «طریقت» می‌شمرده و هرگز از فرامین «مذهب» به آن سوتر گامی نمی‌نهاده است» (همان: هشت).

بایدت سوخت در شریعت عشق خانه تا فرش بوریا دارد
(همان: ۲۰۲)

با این حال، وی شخصی «غم‌گرا و مأیوس است و اندیشه‌های یأس‌آلود و تیره‌رنگ» (صادق‌زاده، ۱۳۸۹: ۲۸۶) در اکثر غزلیاتش آشکار است.

۴-۴- یأس و ناامیدی

اظهار یأس و ناامیدی عمومی که از بارزترین مختصات فکری شاعران عصر صفوی و سبک هندی است و «تا حدی محصول اوضاع نابه‌سامان اجتماعی آن دوران است» (خسروی، ۱۳۹۷: ۷۷)، بدون شباهت به شعر رمانتیک‌های اروپایی نیست. این نوع شعر مملو از یأس، شکست، ناکامی و رنج است که به نوع زندگی این دو گروه از شاعران جهان بستگی دارد؛ شاعران سبک هندی و رمانتیک‌ها هر دو زاینده نخستین مرحله شهرنشینی جامعه بازرگانی و متمرکز بودند و به همین سبب هر دو گرایش‌های فردگرایانه داشتند (وفایی و سورتیجی، ۱۳۹۳: ۱۶۶-۱۶۵). سالک قزوینی در غزلیاتش به فراوانی از یأس و ناامیدی سخن به زبان می‌آورد.

مرگ هم مهر خموشی بر لب آهم نزد شد قیامت این صدا می‌آید از جامم هنوز
(سالک قزوینی، ۱۳۷۲: ۲۸۰)

نیست در طالع، صفای صبح آید مرا گرچه با خورشید سر از یک گریبان می‌زند
(همان: ۲۲۲)

نمونه‌های بسیاری از این تفکر ناامیدانه بر غزلیات سالک قزوینی سایه انداخته (۱۲۹۷، ۱۲۷۷، ۱۲۳۷، ۸۸۷ و...) است؛ به‌گونه‌ای که موجب شده خود را تیره‌بخت، شوربخت و بخت‌برگشته بداند:

۴-۵- تیره‌بختی و طالع وارون

ز دست طالع وارون ستاره‌ای دارم که گر به ماه برآید، به چاه می‌افتد
(همان: ۲۶۵)

افسون به بخت تیره دمیدن چه فایده در چشم کور سرمه کشیدن چه فایده
(همان: ۳۹۸)

در میان تیره‌روزان، اختر بخت من است گر که خون‌آلوده در گردن بینی کوکبی
(همان: ۴۰۶)

شاهد مثال‌های دیگر در غزل‌های (۹۰۷، ۱۲۰۷، ۱۲۳۶، ۱۲۴۲، ۱۲۳۰، ۷۴۸، ۱۲۵۱، ۶۱۹، ۶۴۶، ۶۷۰، ۱۲۹۶، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۴، ۸۷۴، ۱۲۲۲ و...) سالک چون از تیره‌بختی خود سخن به میان می‌آورد، غم و اندوه فراوانی در دل دارد و معتقد است که سایه بخت سیاهش در آستان مانده و دل را «غم‌خانه» ای می‌داند که خورشید از آن گذر می‌کند:

۴-۶- غم و اندوه

گذشته از سر غم‌خانه دل‌م خورشید چو سایه بخت سیاهم بر آستان مانده
(همان: ۳۸۹)

و اشک و غم در چشمش ماندگار شده است:

اشک و غم پا دگر از دیده سالک نکشید آستین تا نکشی بر مژه خونبارش
(همان: ۲۹۴)

اشک خون‌آلود من چون رو به دریا بار کرد تیغ‌های موج را شمشیر جوهردار کرد
(همان: ۲۵۳)

سالک قزوینی در کاربرد مضامین حاوی یأس و ناامیدی، تیره‌بختی و غم و اندوه به شیوه‌ای افراط‌گونه سخن می‌راند؛ به طوری که خواننده را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد و این حس به وی هم القا می‌شود که حس خوشایندی نیست و از لطف و ارزش سخن وی می‌کاهد. نمونه‌های بسیاری از غم و اندوه و اشک و آه در غزلیاتش وجود دارد که جزو مختصات سبکی وی به شمار می‌آید؛ از آن جمله (۱۳۱۰، ۱۲۸۹، ۱۳۳۸، ۱۳۵۸، ۱۳۲۷، ۹۰۲، ۱۲۱۸، ۱۲۸۰، ۱۲۵۰، ۱۲۴۳، ۱۲۸۸، ۱۲۴۱، ۱۲۷۱، ۱۲۸۱ و...).

۴-۷- شکوه و شکایت

غم و اندوه درونی شاعر موجب شده که «در فضایی یأس‌آلود به شکایت از روزگار و ابنای روزگار و بخت و اقبال و... بپردازد» (بهمنی و دیگران، ۱۳۹۶: ۸۶)؛ به گونه‌ای که حتی از سخن گفتن خود نیز شکوه کند و خود را نخل بی‌ثمر بداند که فریادرسی هم ندارد:

هم از سخن گله‌مندم، هم از هنر دلگیر شدم ز سایه این نخل بی‌ثمر دلگیر
(سالک قزوینی، ۱۳۷۲: ۲۷۵)

در شکوه تا کی ای دل زنی از جفای خوبان تو که دادرسی نداری، به عبث چه می‌فروشی
(همان: ۴۲۹)

با این همه، معتقد است که در این دنیا نباید از هیچ‌کس حتی خضر منت کشید و باید ریزه‌خوار و سلیمان خویش باشی و از مال خود هم بخشش کنی تا این بخشش در فردای قیامت دست‌گیر تو باشد و نیک‌نام شوی؛ چون بقای نام در گرو نیک‌نامی است.

۴-۸- مناعت طبع (بلندهمتی)

مانند مور ریزه‌خور خوان خویش باش در پیشگاه فقر سلیمان خویش باش
(همان: ۲۹۳)

منت‌کش بهار و خزان چمن مشو در باغ روزگار نهال بریده باش
(همان: ۲۹۲)

۴-۹- بخشش و جوانمردی

خواهی که بر دهد شجر نیک‌نامیت	همچون شکوفه بر سر مردم درم بریز
نثار کن چو صدف هر چه در گره داری	چو پشت ماهی بر روی هم درم مگذار
بخش امروز و فردا غم مخور از پای لغزیدن	که دست را همین دست دهش روز جزا گیرد

(همان: ۲۸۱)

(همان: ۲۷۶)

(همان: ۱۳۰)

۴-۱۰- نیک‌نامی

بقای نام اگر خواهی، تلاش نیک‌نامی کن	که مردان را به غیر از نام نیکو نیست فرزندی
نخلی است مردمی که برش نیک‌نامی است	فرخنده آن کسان که ازین نخل برخوردارند

(همان: ۴۲۱)

(همان: ۱۴۳)

۵- نتیجه‌گیری

مهارت سالک قزوینی به مانند دیگر شاعران سبک هندی و عصر صفوی، در غزل‌سرایی است که به شیوه‌ای ساده و روان و به دور از پیچیدگی و ابهام، دیوان غزلیات خود را به رشته نظم درآورده است. بسامد بالای ترکیبات کنایی عامیانه و اصطلاحات شغلی، و فور ترکیبات مفعولی، اضافی (تشبیهی، استعاری و اقتراعی)، ترکیبات مرکب وصفی و نیز وابسته‌های عددی از برجسته‌ترین مختصات زبانی غزلیات سالک قزوینی محسوب می‌شود که غالباً مختصات عمومی سبک هندی است. در بحث واژگان پربسامد، اشک و آه و ترکیبات ساخته‌شده با این واژگان همانند سیل اشک، خوشه اشک، موج اشک، آه سحری و... بیشترین بسامد را دارد. کاربرد واژه «سالک» در آخرین بیت تمامی غزلیات (۱۳۶۶ غزل) و تخلص به آن قابل توجه است و علاوه بر خصیصه زبانی شاعر، رویه‌های فکری وی را در زمینه‌های عرفانی، فلسفی و اجتماعی نشان می‌دهد که سبک خاص سالک را آشکارتر می‌کند. سالک قزوینی به لحاظ محور فکری، شخصی انفسی و درون‌گراست و خیال‌پردازی از بن‌مایه‌های اصلی غزلیات وی به‌شمار می‌رود و «معنی» و «مضمون» را بر «لفظ‌پردازی» ترجیح می‌دهد؛ به گونه‌ای که «معنی رنگین» اشعار وی، نشأت گرفته از «خیالات درست‌اندیشه» اوست. مهم‌ترین درون‌مایه‌های فکری سالک، متوجه اندیشه‌های عرفانی و مذهبی است که در سرتاسر دیوان غزلیات به آن‌ها اشاره می‌کند. از «هفت وادی عرفان» (معرفت، استغنا، توحید، حیرت، فقر و فنا) گرفته تا «خراب»، «می»، «مسیحا»، «دم عشق»، «پیر عشق» سخن می‌راند و آمیزش این مضامین عرفانی همراه با اندیشه‌های مذهبی با بیانی ساده و روان در شیوه غزل‌سرایی و شعر وی را از جهت سبک شخصی، ممتاز کرده است. علاوه بر این، تأکید بر «طرز تازه»، «فکر تازه»، «طرز سخن» و «طرز من» ناظر بر شخصی‌سازی مضمون در غزلیات وی محسوب می‌شود. سالک شخصی مأیوس و غم‌گراست که سایه یأس و ناامیدی، بیان غم و اندوه، گله از تیره‌بختی خود، شکوه و شکایت و... بر غزلیاتش پدیدار شده و دل را خانه غم کرده و افراط در اندیشه‌های غم‌انگیز و ناامیدانه، دیگر مختصات فکری غزلیات وی را رقم زده است؛ با این حال، معتقد است که در این دنیا نباید از هیچ‌کس منت‌کشی کرد و باید از مال و زر خود بخشید تا نیک‌نام شوی؛ چون از مردان، فقط «فرزند نیک‌نام» باقی می‌ماند.

۶- منابع

- انوری، حسن؛ احمدی گیوی، حسن. (۱۳۸۷). *دستور زبان فارسی ۲*. چاپ چهارم، ویرایش سوم، تهران: فاطمی.
- بهمنی، امیرحسین؛ حسین پور آلاشتی، حسین؛ ستاری، رضا؛ حق‌جو، سیاوش. (۱۳۹۶). بررسی سرمتنیت در غزل سبک هندی. *پژوهشنامه ادب غنایی*، ۱۵(۲۸): ۷۷-۹۶.
- خاتمی، احمد. (۱۳۷۱). *پژوهشی در سبک هندی و دوره بازگشت ادبی*، تهران: بهارستان.
- خسروی، حسین. (۱۳۹۷). بازشناسی ویژگی‌های سبک هندی. *پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی*، ۱: ۷۵-۱۰۶.
- سالک قزوینی، محمدابراهیم. (۱۳۷۲). *دیوان سالک قزوینی*. با مقدمه و تصحیح عبدالصمد حقیقت و به کوشش احمد کرمی، چاپ اول، تهران: ما.
- شاهد، محمداقبال (بی‌تا). محیط‌الکونین، سفرنامه سالک قزوینی به هندوستان. دانشگاه اسلامی، بهاولپور، پاکستان، *نامه پارسی*، ۴(۲): ۲۱۲-۲۱۸.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۱). *شاعر آینه‌ها و بررسی سبک هندی و شعر بیدل*. چاپ سوم، تهران: آگاه.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۸). *سبک‌شناسی شعر*. چاپ چهارم، ویرایش دوم، تهران: میترا.
- صادق‌زاده، محمود. (۱۳۸۹). بررسی مختصات سبکی و موتیف‌پردازی در غزلیات کلیم کاشانی. *پژوهشنامه ادب حماسی (پژوهشنامه فرهنگ و ادب)*، ۶(۱۰): ۲۷۹-۲۹۷.
- صادقی تحصیلی، طاهره. (۱۳۹۴). بازتاب عناصر زبانی و بیانی سبک هندی در غزل زیب‌النساء (مخفی). *فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*، ۸(۲): ۲۸۷-۳۰۲.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۲). *تاریخ ادبیات در ایران*. تهران: فردوس.
- علی‌منش، ولی؛ قاسمی، ابراهیم. (۱۳۹۰). شکل‌گیری و تکامل ساخت «ترکیبات خاص» در سبک هندی. *فصلنامه تخصصی نظم و نثر (بهار ادب)*، ۴(۳): ۲۳۱-۲۴۳.
- فتوحی رودمجنی، محمود. (۱۳۹۵). مضمون در فن شعر سبک هندی. *فصلنامه علمی-پژوهشی نقد ادبی*، ۹(۴۳): ۱۱۹-۱۵۶.
- کاردگر، یحیی. (۱۳۹۰). دوگانگی سبکی در سبک هندی. *دوفصلنامه مطالعات شبه‌قاره*، دانشگاه سیستان و بلوچستان، ۳(۶): ۸۹-۱۱۴.
- مدرس تبریزی، علامه محمدعلی. (۱۳۷۴). *ریحانه‌الادب*، جلد دوم، چاپ چهارم، چاپخانه حیدری، تهران: خیام.
- میرجمال‌الدین، سیدمجتبی؛ عمرانی‌مقدم، عبدالله؛ نیک‌سرشت، علی. (۱۳۹۴). *بازتاب سبک هندی، در آینه غزلیات سالک قزوینی*. کنفرانس بین‌المللی ادبیات و پژوهش‌های تطبیقی در آن، گرگان.
- میرجمال‌الدین، سیدمجتبی؛ مزیدی، محمدجعفر. (۱۳۹۳). نگاهی به مضامین عرفانی غزلیات سالک قزوینی. *فصلنامه علمی-پژوهشی عرفانیات در ادب فارسی*، ۱۲۰-۱۴۰.
- نصرآبادی اصفهانی، میرزا محمدطاهر. (۱۳۷۸). *تذکره الشعرا*. تهران: بهزاد.

واثق عباسی، عبدالله؛ مشهدی، محمدمیر؛ مرادقلی، سهیلا. (۱۳۸۸). زاهد تبریزی و غزل غنایی او. پژوهشنامه ادب غنایی،

۱۷۰-۱۴۹: (۱۳)۷.

وفایی، عباسعلی؛ سورتیجی، آسیه. (۱۳۹۳). غنی کشمیری و سبک هندی. فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر (بهار

ادب)، ۷(۳): ۱۶۱-۱۷۶.